

NUTQ QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI ANTROPOLOGIK OMILLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17196824>

Ochilova M.P

*Qarshi davlat universiteti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası
doktoranti*

Annotatsiya

Ushbu maqolada nutq qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi antropologik omillar kompleks tahlil qilinadi. Pedagogik antropologiya doirasida biologik-nevropsixologik, psixolingvistik, ijtimoiy-madaniy va didaktik qatlamlarning o'zaro ta'siri nazariy asoslanadi hamda bu omillar nutqiy ravonlik, aniqlik va pragmatik moslashuvga qanday ta'sir ko'rsatishi yoritiladi. Metodlar bo'limida klassik (Ushinskiy) va zamonaviy (Vygotskiy, Bronfenbrenner, Bernstein, Tomasello, Bruner) nazariyalar hamda lingvodidaktik yondashuvlar (dialogik o'qitish, translanguaging, multimodal o'rganish) taqqosiy tahlil qilinadi. Natijalar bo'limida turli ta'lim muhitlarida (boshlang'ich, o'rta, oliy bosqich) qo'llangan metodik paketlar bo'yicha kuzatish va amaliy tajriba misollari keltiriladi: prosodika va diksiya mashqlari, diskursiv faoliyat (hikoya, bahs, loyiha), leksik-semantik kengaytirish, raqamli vositalar yordamida o'z-o'zini baholash. Muhokamada antropologik qatlamlararo integratsiyaning afzalliklari, til ekologiyasi va ta'lim xronotopi, shuningdek, etik masalalar muhokama etiladi. Xulosada nutq qobiliyatini rivojlantirishning ko'p qatlamli modeli taklif qilinib, amaliyotga joriy etish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Tayanch so'zlar

pedagogik antropologiya; nutq qobiliyati; nutqiy ravonlik; psixolingvistika; ijtimoiy-madaniy omillar; didaktik dizayn; til ekologiyasi; translanguaging.

Kirish

Nutq — insonning ijtimoiy mavjudot sifatidagi mohiyatini eng bevosita namoyon qiluvchi antropologik hodisadir. U shaxsning kognitiv (tafakkur, xotira, diqqat), emotsional-irodaviy va ijtimoiy kompetensiyalarini bog'lab turadi; shu bois nutq rivoji ta'limning zaruriy maqsadi va natijasi sifatida qaraladi. So'nggi yillarda ta'lim tizimida kommunikativ kompetensiya, ko'p tillilik, madaniyatlararo muloqot, raqamli savodxonlik va ijodkorlik (4C/5C) kabi kompetensiyalarning ustuvorligi ortdi. Bunda nutqiy ravonlik (fluency), aniqlik (accuracy) va ma'noviy

boylik (complexity) talaba/yoshlarda jamiyatga moslashish, fikrini asoslash, hamkorlikda ishlash kabi ko'nikmalarni mustahkamlaydi.

Pedagogik antropologiya bu masalani ko'p qatlamli tizim sifatida ko'radi: (1) biologik-nevropsixologik poydevor (artikulyatsion apparat, eshituv-motor integratsiya, ishchi xotira, ijroiyl funksiyalar), (2) psixolingvistik mexanizmlar (leksik tanlov, sintaktik rejalashtirish, diskurs tuzish, pragmatik inferensiya), (3) ijtimoiy-madaniy xronotop (oila, tengdoshlar, maktab siyosati, til me'yorlari), (4) didaktik qatlam (interfaol usullar, vazifa dizayni, baholash). Ushinskiy pedagogikani "san'at"ga yaqinlashtirgan holda, uning antropologik poydevorsiz yetuk fan bo'la olmasligini ta'kidlaydi; Vygotskiy vositalashgan faoliyat va yaqin rivojlanish zonasi (YRZ) orqali til-tafakkur dialektikasini yoritadi; Bronfenbrenner shaxs rivojini mikro-mezo-ekzo-makro tizimlarning o'zaro ta'sirida tushuntiradi; Bernstein til kodlari orqali ijtimoiy tabaqalanish va nutq uslublari aloqasini ochib beradi; Tomasello, Bruner va boshqa tadqiqotchilar muloqot, qo'shma diqqat va ijtimoiy kognitsiyaning o'rni haqida yozadilar. Ushbu nazariy chiziqli O'zbekiston ta'lim makonida ham dolzarb: ko'p tillilik, madaniyatlararo muloqot, davlat tili va xorijiy tillarni o'qitish siyosati, raqamli ta'lim vositalari nutq rivojini tezlashtiruvchi omillar sifatida maydonga chiqmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola nutq qobiliyatini rivojlantiradigan antropologik omillarni tizimli konsepsiyada bayon qiladi, adabiyotlarga tayangan metodik yondashuvlarni tahlil etadi, amaliy tajriba misollarini keltiradi va nazariy hamda amaliy xulosalarni taqdim etadi.

Metodlar

1. Nazariy asos va adabiy sharh

Maqola metodologiyasi konseptual integratsiyaga tayangan:

- **Klassik pedagogik antropologiya** (Ushinskiy) — ta'limning antropologik poydevori, shaxsga yo'naltirilganlik, tarbiya va nutq o'zaro bog'liqligi.

- **Sotsiokultural psixologiya** (Vygotskiy, Bruner, Tomasello) — nutqning vosita sifatida o'rni, YRZ, qo'shma faoliyat, muloqot asoslari, semantik tarmoqlanish va muloqotiy niyatlar.

- **Ekologik tizimlar** (Bronfenbrenner) — oila, tengdosh, maktab siyosati va kengroq madaniy-institutsional muhitning nutqqa ta'siri.

- **Til kodlari va diskurs** (Bernstein) — ijtimoiy guruhga xos nutq kodlari, diskursiv strategiyalar va ta'limdagi kommunikativ siyosat.

- **Psixolingvistika va nevropsixologiya** — fonologik/semantik ishlov berish, ishchi xotira, ijroiyl funksiyalar, prosodika, artikulyatsiya-eshituv konturlari.

Adabiy sharh doirasida nutqiy ravonlikni 3 o'lchamda ko'rish isboti keltiriladi: temporal-prosodik (tezlik, pauzalar, intonatsiya), struktur-lingvistik

(leksik boylik, grammatik aniqlik), pragmatik-kommunikativ (auditoriyaga moslashuv, kooperativlik). Shuningdek, ko'p tillilik sharoitida **translanguaging** va **kod-almashish** (code-switching)ning talaba agentligi va pragmatik moslashuvga ta'siri qayd etiladi. **Til ekologiyasi** (media oqimi, registrlar xilma-xilligi, raqamli muhit) va **ta'lim xronotopi** (darsning makon-vaqt tashkiloti, muloqot normalari) muhim tarkibiy qismlar sifatida ajratiladi.

2. Tadqiq dizayni va usullar

Maqolada ilgari surilayotgan yondashuvlar (metodik paket) ta'lim amaliyotida quyidagi usullar yordamida sinab ko'rilganini tavsiflovchi misollar keltiriladi (turli bosqichlar va guruhlardan olingan kuzatishlar, o'quv vazifalari va mahsulotlari tahlili, o'qituvchi refleksiya):

- **Prosodika-diksiya mashqlari:** ritm, urg'u, intonatsiya va artikulyatsiyani maqsadli mashq qilish; she'riy parcha, dramatisatsiya, chor o'qish.

- **Leksik-semantik kengaytirish:** tematik konsept xaritalari, kollokatsiya banklari, sinonimiya/antonimiya o'yinlari.

- **Diskursiv faoliyat:** hikoya qurish (storytelling), bahs-munozara, dalillash, loyiha taqdimotlari, "tezkor nutq" mashqlari.

- **Dialogik o'qitish:** ochiq savollar, qayta so'rash, parafraz, "qiziqitiruvchi tanaffuslar" (wait-time) bilan auditoriyani faollashtirish.

- **Translingval yondashuv:** ona tilidan ko'makchi vosita sifatida maqsadli, nazariy asoslangan foydalanish (tushuntirish, qiyoslash, metakognitiv "ko'priklar").

- **Multimodal o'rganish:** matn+audio+video+harakat (TPR elementlari); sahna qo'yish; infografika va konsept xaritalari.

- **Raqamli vositalar:** ovoz yozib olish, avtomatik transkriptlar, tezlik (word-per-minute), turli-tumanlik koeffitsienti (type-token ratio), pauza profili kabi ko'rsatkichlar bo'yicha o'z-o'zini baholash.

- **Baholash va etik tamoyillar:** pre/post ko'rsatkichlarni solishtirish, kuzatuv varaqalari, rubrikalar; xabardor rozilik, maxfiylik, madaniy sezgirlik.

Metodologik yondashuv **aralash metod** (mixed methods): miqdoriy ko'rsatkichlar (tezlik, xato indeksi, TTR) va sifat ko'rsatkichlari (diskurs tahlili, pragmatik moslashuv, muloqot strategiyalari) integratsiyasi.

Natijalar

Ushbu bo'limda turli ta'lim bosqichlarida sinovdan o'tkazilgan metodik paketlarning tipik natijalari (kuzatishlar va tajribalar asosida) taqdim etiladi. Misollar generalizatsiya qilingan bo'lib, o'qitish tilidan qat'i nazar (ona tili/yot til) nutqiy rivojga tatbiq etilishi mumkin.

1. Prosodika–diksiya mashqlari natijalari

Ritm, urg'u va intonatsiya bo'yicha maqsadli mashqlar nutq tezligi va ravonlik sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Talabalar o'rtacha **WPM** ko'rsatkichi bo'yicha 3–6 haftada sezilarli o'sish namoyish etdi; pauzalar qisqardi, “eh-e” kabi to'ldiruvchi signallar kamaydi. Dramatizatsiya va chor o'qish mashqlari auditoriya oldida gapirishdagi psixologik to'siqlarni yengillashtirib, ovoz balandligi va artikulyatsiya aniqroq bo'lishiga yordam berdi. Bu, ayniqsa, boshlang'ich va o'rta bosqichda kuchli samara berdi. Keeling buni mazmunini kenroq izohlab chiqamiz:

- Ritm, urg'u va intonatsiya ustida mashq qilish talabalarning tezroq va ravonroq gapirishiga yordam berdi.
- WPM (Words Per Minute – daqiqadagi so'zlar soni) ko'rsatkichi shuni ko'rsatdiki, 3–6 hafta davomida o'quvchilarning nutq tezligi oshgan. Ya'ni, ular oldingiga qaraganda bir daqiqada ko'proq so'z ayta boshlagan.
- Pauzalar kamaygan – ya'ni, gap orasida ko'p to'xtab qolmaslik, uzilishlarni qisqartirishga erishilgan.
- “eh-e”, “mmm” kabi to'ldiruvchi so'zlar yoki tovushlar kamroq ishlatilgan. Bu nutqni aniqroq va tinglovchi uchun tushunarliroq qilgan.
- Dramatizatsiya (rol o'ynash, sahnalashtirish) va chor o'qish (bir necha kishining navbat bilan yoki birgalikda baland ovozda o'qishi) mashqlari talabalarni omma oldida gapirishda o'zini erkinroq his qilishiga yordam bergan.
- Bu mashqlar natijasida ovozi balandroq, ishonchliroq va talaffuzi aniqroq bo'la boshlagan.
- Ayniqsa, boshlang'ich va o'rta bosqichdagi talabalar uchun bu mashqlar juda foydali bo'lgan, chunki ular gapirishdan ko'proq tortinishadi va nutqiy qo'rquvni yengishda qo'shimcha yordam kerak bo'ladi.

2. Leksik–semantik kengaytirish natijalari

Tematik kollokatsiya banklari va konsept xaritalari yordamida talabalarning **leksik boyligi** ortdi; mazmuniy bog'lanish kuchaydi, takroriy va umumiy so'zlar ulushi kamaydi. TTR ko'rsatkichlari oshdi, yordamchi fe'llar va umumiy so'zlar o'rniga mavzuga xos birliklar faollashdi. Bu struktur-lingvistik aniqlikni mustahkamlab, diskursda “keraksiz aylanmalar”ni qisqartirdi.

3. Diskursiv faoliyat va dialogik o'qitish natijalari

Hikoya qurish, bahs-munozara, loyiha taqdimotlari kabi vazifalar **pragmatik moslashuv**ga ijobiy ta'sir ko'rsatdi: auditoriyani “ko'zdan kechirish”, fikrni bosqichma-bosqich asoslash, dalillarni tizimli taqdim etish ko'nikmalari shakllandi. “Qiziqtiruvchi tanaffus” va qayta so'rash (revoicing) strategiyalari muloqot

chuqurligini oshirdi; talabalar savol berish madaniyatini egalladi. O'rta va oliy bosqichda bu metodlar notiqning agentligini kuchaytirdi.

4. Translingval yondashuv natijalari

Ona tilidan nazariy asoslangan, maqsadli foydalanish (izoh, qiyoslash, metakognitiv ko'priklar) talabani murakkab sintaktik tuzilmalarni tushunishga va maqsad tilidagi diskursni tezroq "yuklash"ga yordam berdi. Kod-almashish nazoratsiz emas, balki didaktik niyatga bo'ysundirilganda pragmatik moslashuvni tezlashtirishi kuzatildi. Ayniqsa, terminologik mavzularda va ilmiy nutq registriga o'tishda sezilarli foyda berdi.

5. Multimodal o'rganish va raqamli vositalar natijalari

Matn+audio+video+harakat integratsiyasi eshituv-motor bog'lanishni kuchaytirdi; sahna qo'yish va kinestetik elementlar murakkab gap tuzilmalarini yashash tajribasi bilan bog'ladi. Raqamli yozuv va avtomatik transkriptlar yordamida **o'z-o'zini baholash** imkoniyati paydo bo'ldi: talaba o'z nutqini ko'rib, WPM, pauza, takroriy birliklar kabi ko'rsatkichlarni kuzatdi va maqsad belgiladi. Bu individual traektoriyalarni loyihalashni osonlashtirdi.

6. Baholash va etik masalalar

Rubrikalar va kuzatuv varaqalari natijalarni shaffof baholashga yordam berdi: (1) ravonlik/prosodika, (2) aniqlik/grammatika-leksika, (3) pragmatika/auditoriyaga moslashuv. Etik jihatdan xabardor rozilik, maxfiylikni ta'minlash, madaniy sezgirlik (masalan, bahs odobi, so'zga chiqish navbati) muhim omil bo'lib qoldi.

Muhokama

1. Antropologik qatlamlararo integratsiya

Natijalar shuni ko'rsatadiki, nutq qobiliyati yagona omil natijasi emas, balki **o'zaro ta'sirdagi qatlamlar tizimidir**. Prosodika-diksiya mashqlari (neyrobiologik/psixolingvistik qatlam) diskursiv vazifalar bilan qo'shilganda (didaktik qatlam) pragmatik moslashuv (ijtimoiy-madaniy qatlam) kuchayadi. Demak, metodlar "paket" ko'rinishida rejalashtirilganda, sinergiya yuzaga keladi.

2. Ta'lim xronotopi va til ekologiyasi

Darsning makon-vaqt tashkiloti (xronotop) va maktabning kommunikativ siyosati (savol berish odobi, hamkorlik madaniyati) nutqiy rivojning infratuzilmasini belgilaydi. Raqamli muhit (media oqimi, qisqa janrlar, memlar) nutq uslubini o'zgartiradi; bu holatni didaktik vazifalar bilan muvozanatlashtirish kerak: raqamli gigiyena, diqqatni boshqarish, multimodal kontentni maqsadga muvofiq dozada berish. Til ekologiyasiga sezgir o'qituvchi registrlar o'rtasida o'tishni, uslubiy moslashuvni va madaniy etikani boshqaradi.

3. Translingval yondashuvning mezonlari

Ko'p tilli sharoitda translanguaging kuchli vosita, lekin uni nazariy asoslangan **mezonlarga** tayanib qo'llash lozim:

- Didaktik maqsad (yangi tushunchani "ko'priklarni" bilan tez kiritish; murakkab sintaksisni sharhlash);
- Qisqa va aniq "o'tishlar";
- Keyin maqsad tiliga qaytish;
- Talabaning agentligini oshirish (metakognitiv izoh: "nega hozir ona tilidan foydalandik?").

Bunday boshqaruv translanguagingni "tayanch"ga aylantirib, targ'ibotchi-mustaqil nutqga yo'l ochadi.

4. Baholashning ko'p manzilli modeli

Nutqiy rivoj bir vaqtning o'zida **ravonlik-aniqlik-pragmatika** o'qlari bo'yicha baholanishi zarur. Miqdoriy ko'rsatkichlar (WPM, TTR, xato indeksi) sifat ko'rsatkichlari (diskurs izchilligi, auditoriyaga moslashuv, dalillash sifati) bilan birga talqin qilinadi. Shunda baholash nafaqat "hisobot"ga aylanadi, balki talabaning o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmi bo'lib xizmat qiladi.

5. Etik va madaniy sezgirlik

Nutq — ijtimoiy kapitalning ham bir shakli. Bahs-munozara madaniyati, navbat, muomala odobi, tanqidni madaniyatli bildirish — bularning bari talabalar identitetini himoya qiladi. Etik tamoyillar (rozilik, maxfiylik)ga rioya qilish, "xato qilish xavfsizligi" muhitini yaratish nutqiy xavotirni pasaytiradi va ishtirokni oshiradi.

Xulosa

Maqolada nutq qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi antropologik omillar ko'p qatlamli modelda talqin qilindi:

1. **Neyrobiologik-psixolingvistik qatlam:** prosodika, artikulyatsiya, ishchi xotira, leksik-semantik va sintaktik rejalashtirish;
2. **Ijtimoiy-madaniy qatlam:** oila, tengdoshlar, maktab siyosati, til me'yorlari, ko'p tillilik;
3. **Didaktik qatlam:** dialogik o'qitish, diskursiv faoliyat, multimodal o'rganish, translanguaging, raqamli o'z-o'zini baholash.

Adabiyotlarga tayangan metodlar paketi (prosodika-diksiya, leksik-semantik kengaytirish, diskursiv vazifalar, translingval ko'priklar, multimodal kontent, raqamli ko'rsatkichlar, rubrikalar) turli bosqichlarda ijobiy natija berdi: ravonlik oshdi, xatolar kamaydi, pragmatik moslashuv kuchaydi, talaba agentligi mustahkamlandi. Ta'lim xronotopi va til ekologiyasi ongli ravishda boshqarilganda, nutqiy rivojning barqaror infratuzilmasi shakllanadi.

Amaliy tavsiyalar: (a) haftalik dars rejalarida prosodika-diksiya mashqlarini tizimlashtirish; (b) har mavzu uchun kollokatsiya banki va konsept xaritasini yuritish; (c) har oy kamida bitta bahs-munozara yoki loyiha taqdimoti; (d) transkript asosida shaxsiy rivoj jurnali va WPM/TTR ko'rsatkichlari; (e) rubrikalar va kuzatuv varaqalari bilan formatif baholash; (f) translanguagingni nazariy mezonlarga tayangan holda maqsadli boshqarish; (g) etik-psixologik xavfsiz muhit.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. **Ушинский К. Д.** Педагогическая антропология. — М.: Гардарики, 2005.
2. **Шмидт К.** Практическая антропология: избранные тексты. — М.: [б. и.], [б. г.].
3. **Выготский Л. С.** Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
4. **Bronfenbrenner U.** The Ecology of Human Development. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
5. **Bernstein B.** Class, Codes and Control. — London: Routledge, 1971.
6. **Bruner J.** Acts of Meaning. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
7. **Tomasello M.** Origins of Human Communication. — Cambridge, MA: MIT Press, 2008.
8. **Chomsky N.** Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
9. **Бим-Бад Б. М.** Педагогическая антропология: курс лекций. — М.: УРАО, 2002.
10. **Туленов Ж.** Ҳаёт фалсафаси. — Т.: Ўзбекистон, 1993.
11. **Swain M.** The Output Hypothesis: Its History and Evaluation // TESL-EJ. — 2005.
12. **Krashen S.** Principles and Practice in Second Language Acquisition. — Oxford: Pergamon, 1982.
13. **Halliday M. A. K.** Spoken and Written Language. — Oxford: OUP, 1989.
14. **Hymes D.** On Communicative Competence // Sociolinguistics. — 1972.
15. **Cummins J.** Language, Power and Pedagogy. — Clevedon: Multilingual Matters, 2000.
16. **Mercer N.** Words and Minds: How We Use Language to Think Together. — London: Routledge, 2000.

17. **Nassaji H., Fotos S.** Teaching Grammar in Second Language Classrooms. – New York: Routledge, 2011.
18. **Nation I. S. P.** Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: CUP, 2001.
19. **Harmer J.** The Practice of English Language Teaching. – Harlow: Pearson, 2007.
20. **Ochildiyev A.** Pedagogik antropologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.